

УДК 179 : 14 (049. 2) : 241.4 «16»

Лариса Квасюк**ПОЛЕМІЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ДОГМАТІВ
У КАТЕХІЗИСАХ 1595 – 1596 РР. СТЕФАНА ЗИЗАНІЯ**

У статті розглядаються твори догматичного характеру українського православного полеміста Стефана Зизанія «Катехізіс» 1595 та «Изложение» 1596 рр.; аналізується розуміння автором найбільш актуальних богословських проблем релігійного протистояння кінця XVI ст. в Речі Посполитій: філіюкве в православно-католицькій полеміці; співвідношення Божественної і людської природи Христа, а також питання про характер посередництва Христа в полеміці авторів всіх конфесійних орієнтацій проти антитринітаризму. Демонструється специфіка українського типу богословствування.

Ключові слова: догмат, катехізіс, символ віри, Трійця, сходження Святого Духа, Боголюдська природа Христа, молитовник, богослов'я, полеміка, православний, католицизм, філіюкве, аріанство.

L. Kvasiuk. Controversial interpretation of dogma in the catechism of Stefan Zyzania in 1595-1596 years

In the article is described the doctrinal work of the Ukrainian orthodox polemist Stefan Zyzania «Catechism» 1595 year, and «Zlojenie» 1596 year. It is analyzed the authors understanding of such an urgent theologian problem as religious resistance in the end of the XVI century in the Polish-Lithuanian Commonwealth: filioque in the Orthodox-Catholic controversy; the correlation of the divine and human nature of Jesus, and also the disposition of the Jesus` mediation in the polemics in the authors of all the religious orientations against antitrinitarianism. It is demonstrated the particularity of Ukrainian style of theologizing.

The key words: dogma, catechism, the symbol of faith, the ascent of the Saint Spirit, the godlike human nature of Jesus, prayerful, polemics, orthodox, catholicity, filioque, arianism.

Л. Квасюк. Полемическая интерпретация догматов в катехизисах 1595-1596 гг. Стефана Зизаня

В статье рассматриваются сочинения догматического характера украинского православного полемиста Стефана Зызаня «Катехизис» 1595 и «Изложение» 1596 гг.; анализируется

понимание автором наиболее актуальных богословских проблем религиозного противостояния конца XVI в. в Речи Посполитой: филиокве в православно-католической полемике; соотношение Божественной и человеческой природы Христа, а также вопрос о характере посредничества Христа в полемике авторов всех конфессиональных ориентаций против антитринитаризма. Демонстрируется специфика украинского типа богословствования.

Ключевые слова: догмат, катехизис, символ веры, Троица, исхождение Святого Духа, Богочеловеческая природа Христа, молитвенник, богословие, полемика, православный, католицизм, филиокве, арианство.

Наприкінці XVI – на початку XVII ст. в українській православній книжній культурі створюються полемічні пам'ятки догматичного характеру, що були відповіддю на виклик Реформації та Католицької реформи та представляли спроби окреслення специфіки духовно-ціннісного світу православних. Ці твори не претендували на догматичну повноту, їх зміст повністю визначався полемічними завданнями: відстоювати лише ті положення православної традиції, які ставилися під сумнів, або заперечувалися католиками (сходження Святого Духа від Отця, квасний хліб для причастя, причастя під двома видами, дозвіл для духовенства вступати в шлюб) чи представниками протестантських конфесій (догмат про Святу Трійцю, іконошанування, заступництво святих, церковні пости, таїнство сповіді). В умовах полеміки все чіткіше окреслювалася специфіка українського типу богословствування, дослідження якого є **актуальним** у контексті вивчення духовного світу предків.

У 1596 р. Віленське братство видало буквар (азбуку) «Наука до читання і розуміння письма словенського, а також про Святу Трійцю і Втілення Господне», перша частина якого, граматична, належить Лаврентію Зизанію, а друга, складена братом, Стефаном Зизанієм, у формі запитання-відповідь і представляла виклад основ віри з окремим заголовком: «Стефана Зизанія Ізложеніє о православной вере». Про Стефана Зизанія В. З. Завітневич зазначає, що початкову освіту він отримав, ймовірно, у Львівській братській школі, при якій разом із своїм братом, Лаврентієм, був поставлений дидакалом [9, с. 110-111]. Михайло Рогоза офіційно призначив Стефана Зизанія для проповідництва у львівських православних церквах. Пізніше Стефан переїхав у Вільно, ймовірно, у 1593 чи 1594 рр. [9, с. 111]. Саме до цього періоду і належить написання «Ізложенія», яке обмежується питаннями, що можуть бути віднесені до сфери догматичного богослов'я. 38 запитань і відповідей тематично розподіляються на три частини: вступну (як людина стає

християнином, суть таїнств хрещення і причастя, сутність православної віри); другу – про Бога, іпостасі Трійці, подібність і відмінність їх властивостей; третю частину – з окремим підзаголовком – про Втілення Христа. Питання 17-38 мають виразний полемічний характер: тут «благовірний» ставить своєю метою не просто позитивно викласти православне віровчення, скільки заперечити хибні богословські думки «зловірного». «Благовірний» виступає проти найбільш значимих анти-тринітарних ересей: в розділі про Трійцю – Савелія, Арія і Македонія, в розділі про Христа – Євномія і Несторія [14, с. 217]. «Зловірний» – це збірний образ, що критикує тих, хто виступає проти християнського догмату про Святу Трійцю, тобто антитринітаріїв, як їх називали у часи Реформації [21, с. 89]. Польський антитринітаризм був явищем неоднорідним. Він був представлений як прихильниками ідей трьохбожжя, так і деїстами й унітаріями (унітаріанцями). Звертаючись до проблеми сходження Святого Духа, Стефан Зизаній, ревнитель православ'я, полемізує з католицьким вченням про філіокве і тими православними апологетами церковної унії, які вважали формулювання сходження «від Отця через Сина» тотожним католицькому формулюванню «від Сина» [14, с. 218].

Джерела «Ізложенія» Стефана Зизанія аналізує російська дослідниця М. Корзо: «вступна частина нагадує кальвіністичний текст «Що ти є?» і другий пространний катехізис із несвіжського канціоналу 1563 р., який починається саме з таїнства хрещення (але змістовно вони інші). Щодо основної частини – то тут подібність із сповіданням віри, укладання якого приписується Афанасію Александрійському. Цей символ був надрукований у типографії Віленського братства у тому ж році, що і «Наука ку читаню» у складі молитовника» [14, 219].

Щодо символу Афанасія, то він вважається одним із трьох загальних і викладає вчення про Святу Трійцю і Втілення Ісуса Христа у тому вигляді, як це було встановлено на перших чотирьох Вселенських соборах. Символ віри Афанасія характеризується суворим догматизмом [23, с. 141]. Це сповідання було складено наприкінці V ст., але перші грецькі переклади датуються XIII ст. У літургічних книгах Православної Церкви символ з'являється не раніше XVI ст., хоча вже в середині XVII ст. можемо зустріти засуджуючі зауваги, що він не прижився у православній богословській практиці на українсько-білоруських землях, про що зазначав Касіян Сакович у «Перспективі». Текст Символу віри Афанасія складається зі вступу, заключення і 14 коротких констатуючих тверджень: з 1-го до 26-го про троїчність проти монархіан, савеліанства, аріанства, «духоборів» чи прихильників

ересі Македонія; з 27 до 40 – про Втілення і дві природи Христа проти докетів, апполінаристів, несторіан і монофізитів. Отже, він був спрямований на заперечення основних тринітарних та христологічних ересей. Це сповідання віри визнавали і католики, і протестанти, саме до нього до середини XVII ст. апелювали західні богослови, що відстоювали вчення про філіокве. Символ Афанасія часто розмішували у текстах молитовників, збірниках, які як джерело використовували протестантські тексти, зокрема, «Постиллю» М. Рея, – зазначає російський історик М. Дмитрієв [8, с. 59]. Можна спостерігати подібність у послідовності викладу богословського матеріалу у Стефана Зизанія і у Символі Афанасія. Відмінність полягає у тому, що «Ізложеніє» значно більшу увагу, ніж Символ Афанасія, приділяє проблемі сходження Святого Духа (цьому сюжету присвячено 13 питань із 38), ширшим є розділ про дві природи Христа. Православний автор акцентує найбільш актуальні догматичні проблеми релігійного протистояння кінця XVI ст. в Речі Посполитій: філіокве в православно-католицькій полеміці; співвідношення Божественної і людської природи Христа, а також питання про характер посередництва Христа в полеміці авторів всіх конфесійних орієнтацій проти антитринітаризму. Ще два тексти, крім символу Афанасія, – вважає М. Корзо, – можуть бути названі як можливі джерела катехізису Стефана Зизанія: «Ізложеніє вкратце о верє, і вопросы і ответи о богословії» Анастасія Синаїта (Антіохійського) і Кирила Александрійського та «Ізложеніє о верє» Максима Сповідника. Змістовно ці пам'ятки є подібними: вони викладають православне розуміння догмата про Святу Трійцю і про дві природи Христа, витримані в позитивному, а не в полемічному дусі. Відмінність у тому, що твір Максима Сповідника менший за обсягом і зосереджений на христологічних сюжетах» [14, с. 222]. «Ізложеніє вкратце о верє» відоме в рукописній традиції не пізніше середини XIV ст., наприклад, у складі збірника «Лествіца Іоанна Синайського і Поученія Авви Дорофея, с добавленіями» [20, № 365]. Датуються збірник серединою XIV – початком XV ст. як середньоболгарський. У XVI – XVII ст. ці пам'ятки активно переписуються [6]. У друкованих виданнях XVI ст. вказані тексти можна зустріти у складі «Книжиці в десяти розділах» (Острог, 11. VI. 1598), у виданнях XVII ст. – Псалтирях (наприклад, львівського видавця Михайла Сльозки, 6. VI. 1650), московському перекладі короткого катехізису Петра Могили (1649). «Ізложеніє» Стефана Зизанія побутувало і в рукописній традиції. Це були копії з оригінального друкованого тексту, але мають місце і переклади церковнослов'янською та українською.

Поряд з опублікованим у 1596 р. у типографії Віленського братства катехітичним твором, існував ще один текст катехітичного характеру, створений Стефаном Зизанієм. Першопочатковий виклад його не зберігся, можливо, був втрачений, а про його зміст можна судити на основі спрямованих проти автора полемічних творів кінця XVI ст. і, частково, на основі реакції церковної ієрархії на богословські погляди, що проповідував Стефан Зизаній. Мова йде про «Катехізис» 1595 р. – першу відому пам'ятку полемічного пояснення символу віри в українсько-білоруській традиції [14, с. 250].

Саме у 1595 р. конфлікт Стефана з ієрархією досяг свого апогею. Він був частиною більш широкого протистояння братського руху і церковної влади, особливо напередодні укладання Берестейської церковної унії 1596 р. Михайло Рогоза звинувачував Стефана Зизанія у тому, що він налаштував проти церковної ієрархії братчиків [14, с. 229]. Незадоволення церковних властей було викликано й тим, що, на їх думку, Зизаній узурпував функції проповідника, на що не мав церковного права, бо не був хіротонований і рукопокладений, а з амвону проповідував неканонічні думки. Уже в жовтні 1595 р. на Стефана було накладено заборону проповідувати і нависла загроза його відлучення від церковного спілкування. Катехізис, що не зберігся, вже до того часу було опубліковано. У грамотах митрополита засуджуються і ті думки, які звучали в усному проповідництві. 27 січня 1596 р. в Новогрудці був скликаний церковний собор, який засудив «еретичні» погляди братського проповідника, керуючись «книжицею», «виданою на римський костел» польською мовою, яка була зачитана на соборі. Про який твір йшла мова? Відомо, що у 1596 р. Стефан опублікував полемічний антикатолицький твір «Казаньє святого Кірілла Патріархі Єрусалимського о антихрісте і знаках его» [11, с. 41-200], у якому заперечувався догмат про примат папської влади і наводилися аргументи проти введення нового календаря. «Казаньє» було опубліковано двома мовами – польською і простою, причому остання представляла собою транслітерацію латиниці в кирилицю. «Казаньє» мало великий розмір, тому не могло бути зачитане на соборі. Тим більше його передмова датувалася 20.5. 1596 р., – зазначає М. Корзо [14, с. 230].

Проти поглядів Стефана церковні ієрархи висловили таке зауваження: братський проповідник заперечує, що Христос є заступником людини перед Богом і підтверджує свою богословську думку не посланнями на отців церкви, а тільки силогізмами. Рішенням собору Стефан Зизаній був відлучений від церкви і йому заборонялося проповідувати [9, с. 114]. Брестський православний собор у жовтні 1596 р.

братського проповідника реабілітував, посилаючись на 15 правило Двократного Константинопольського собору (861), що дозволяв віруючому відступати від свого єпископа, якщо він впав у ересь. У Бресті в той же час засідав інший собор, на якому частина православної ієрархії на чолі з митрополитом Михайлом Рогозою проголосила унію з Римом. Православний собор заявив про необґрунтоване відлучення від церкви Стефана Зизанія тільки за книжку, що була складена на костел римський [14, с. 231]. Тим більше, що братські священники на захист своїх поглядів представили твір на основі свідчень отців церкви – «Книгу о вере» 1596 р., що була видана у типографії Віленського братства [13, № 47].

Метою нашої статті є розгляд специфіки полемічної інтерпретації догматів у катехізисах 1595–1596 рр. Стефана Зизанія. Певну інформацію про погляди Стефана і про зміст втраченого катехізиса 1595 р. ми отримуємо із двох полемічних брошур: «Куколь, котрий Стефанек Зизаній розносить по Руським церквам у Вільно» [12, с. 13-30] і «Плевели Стефанка Зизанія еретика з церкви руської виклятого», остання видана у Вільно у 1596 р. [14, с. 232]. Про зміст «Куколя» писали: О. Беляновський [2], С. Голубев [5], В. Завітневич [9], М. Корзо [14].

З «Куколя» дізнаємося, що православний полеміст Стефан Зизаній випустив нещодавно невелику книжицю з тлумаченням символу віри й окрім Нікейсько-Константинопольського символу віри у ній наводиться текст сповідання Афанасія. Видання призначалося для навчання у вірі простаків, насамперед, дітей. Твір був виданий польською мовою. Вказується, що Стефан нібито спотворив сповідання Афанасія. Символ віри викладався Зизанієм у гострополемічному тоні. Основна критика «Куколя» була спрямована проти розуміння Стефаном вчення про Трійцю і ходатайство Ісуса Христа. Погляди Стефана свідчать, на думку автора брошури, про його прихильність до антитринітаризму.

Жебровський, автор «Куколя», вказує на 10 еретичних думок Зизанія. Перша демонструється ним на основі інтерпретації Стефаном 7 артикула або члена символу віри («І восшедшего на небеса і сидящего одесною Отца...»), у якому нібито Зизаній заперечує роль Христа як заступника, ходатая людини перед Богом: «Ми засуджуємо різних еретиків, які, применшуючи гідність Сина Божого, називають його ходатаєм перед Отцем. Тому ми віруємо, що той, що сидить одесною Бога Отця має і рівну славу, і гідність з Богом-Отцем, а не меншу владу. І не є ходатаєм, бо той, хто перед кимось ходатайствує, не возсідає з ним поруч і не може бути з ним рівної гідності» [14, с. 235-236]. Ця теза

стала предметом обговорення на січневому соборі 1596 р. після того, як Стефан і низка братських священників внесли в гродські книги протест, обґрунтовуючи правоту своєї позиції, посилаючись на недавно виданий в Острозі «Маргарит» Івана Золотоустого (11.VI.1595): «Так як Син Божий Єдинородний, що дав нам спасіння, зійшов вище небес всіх, тому він не молиться за нас до Отця, але сидить праворуч його, не проповідує, не молиться за нас, православних, з Отцем і Духом Святим поклоняємий і славимий є, а хто його своїм молитовником називає, той не визнає його рівної влади з Отцем і буде проклятий від богоносних отців». Такі міркування Зизанія представляє автор «Куколя» [12].

Отці собору і Жебровський, з одного боку, і Стефан – з іншого, говорили про різні речі. Нерозуміння було викликано і деякою категоричністю формулювань Зизанія. Полемічний випадок Зизанія був спрямований проти антитринітаріїв – послідовників Франческо Станкаро, який вважав Христа посередником тільки з огляду на його людську природу і заперечував божественну природу Спасителя, бачачи у ньому тільки людину, хоча і наділену від Бога особливими благодатними дарами. Суперечку про посередництво Станкаро ініціював ще весною 1559 р., але ця тема залишалася актуальною в богословських диспутах польсько-литовських кальвіністів на рубежі XVI-XVII ст. Для Стефана було важливо акцентувати рівну гідність першої і другої особи Святої Трійці (і тим самим відстояти догмат Троїстості), у той час як опоненти в особі отців собору і Жебровського вважали, що братський проповідник взагалі заперечує, що після Вознесіння Христа на небо можна досягнути спасіння завдяки його заступництву (звертанню до нього з молитвами); тобто звинувачували Стефана Зизанія у тому, що він став на позиції антитринітаризму. «Христос ... може завжди спасати тих, хто приходить через Нього до Бога, будучи завжди живий, щоб ходатайствувати за нас», – посилається Жебровський на Послання апостола Павла до Євреїв (Євреїв 7 : 25). Невірна інтерпретація посередницької місії Христа і тягіння до антитринітаризму ставилися у докір братському проповіднику й уніатськими полемістами: «... старий баламут Стефанко Зизаній ... написав у своїх книжках, що Христос тепер, сидячи по правиці Бога-Отця свого вже не ходатайствує про нас», – писав Київський митрополит Іпатій Потій у творі «Гармонія альбо согласіє вери, сакраментов і церемоній святоє восточное церкви с костелом римським» (Вільно, типографія Мамоничів, 1П.1608) [4]. Можна припустити, що своїм твором Стефан Зизаній виступав і проти лютеран, адже саме вони робили акцент на тісному єднанні людей з Христом і через Христа з Богом, на тісному

поєднанні божественної і людської природи у Христі [23, 356], тобто на посередницькій місії Ісуса. До теми посередництва Христа Стефан Зизаній повернеться і в «Казан'ї», де для обґрунтування своєї позиції знову ж буде апелювати до «Маргариту». Інтерпретатора і захисника свого погляду братський проповідник здобуде пізніше в особі ректора соціанської академії в Киселіні Остафія (Євстафія) Киселя.

Звертається Жебровський і до інтерпретації Стефаном 9 артикула символу віри («І в Духа Святого, Господа животворящего...»). Він вказує на чотири заблудження братського проповідника: той заперечує філіокве («Син Божий дає тому свідчення, коли говорить у Івана Святого у главі 15: «Дух правди, який від Отця сходить» і не приймає ряд визначень, якими в Писанні описується сутність і дія Святого Духа («Досконала особа Трійці – Святий Дух не є ні дуновенням, бо сам дує там, де побажає; ні даром, бо сам дари приносить; ні перстом, бо він не є членом Божества»). Відомо, що католицькі, а згодом і уніатські полемісти вбачали у запереченні сходження Святого Духа від Сина один із витоків антитринітаризму. Захищаючи філіокве, Жебровський апелював до постанов Флорентійського собору, отці якого визнали, що формула «від Сина» рівнозначна формулі «від Отця через Сина». Що стосується другого обвинувачення, то тут Стефан Зизаній і Жебровський говорили про різні речі. Братський проповідник полемізував з тими, хто пропонував буквальне прочитання тексту писання, стверджував тварність Святого Духа (Святий Дух як дар Бога Отця) і тому не вважав його третьою особою Святої Трійці [14, с. 239]. Прихильниками такого погляду були деякі сучасні Стефану антитринітарії (наприклад, Петро Статорій і його однодумці із малопольської общини в Пінчові) і послідовники древньої ересі Македонія («духобори»), що не визнавали односутності трьох осіб Трійці і під впливом ідей Орігена часто вважали Святого Духа тварним створінням [22, с. 74]. Жебровський звинувачує Стефана у тому, що він не може зрозуміти символічну мову Святого Письма. Цитатами із Нового Заповіту, Псалмів і Отців Церкви він показує, що Святий Дух може бути і «дуновенням», і «даром», і «перстом».

Після сюжетів тринітарних, Жебровський звертається до есхатології – тлумачення Стефаном 8 артикула символу віри – «И вновь грядущего со славою судить живих и мертвых», у якому автор «Куколя» бачить ще три еретичні думки православного полеміста. Цитуючи катехізис Стефана Зизанія: «А цим артикулом ми спростовуємо помилку тих, хто стверджує, що вже відбувся суд і що ніби душі грішників здобули страждання, а душі праведних – досконале воздаяння;

це суперечить і Писанню, і самому Розуму», показує, що такою інтерпретацією Стефан заперечував ідею приватного, такого, що настає одразу після смерті, суду, і стверджував, що до Страшного Суду ні грішники не страждають, ні праведники не радіють [11]. Для Жебровського така богословська думка є помилковою: він захищає католицьку ідею двох судів, апелюючи як до Писання, так і до постанов Флорентійського собору».

До числа єретиків Стефан, за свідченням автора «Куколя», зараховував також всіх тих, хто причащається опрісноками, і не допускали до таїнства причастя дітей. Отже, випадки Зизанія мали антикатолицький характер і відображали неузгодженість православної та католицької традиції стосовно таїнства євхаристії.

Після аналізу помилок або «куколів», що були допущені Стефаном Зизанієм при тлумаченні Нікейсько-Константинопольського символу віри, Жебровський зупиняється на перекладі останнім символом Афанасія. Він стверджує, що при перекладі було допущено дві помилки: Стефан викинув філіокве і спотворив формулу сходження Святого Духа, додавши уточнення «від самого Отця». Католицькі автори у XVI і XVII ст., захищаючи філіокве, часто посилалися на Символ Афанасія. Православні богослови з такою аргументацією були не згодні, стверджуючи, що грецький текст символу віри без філіокве більш стародавній і єдино правильний. Додавання «від самого» могло бути зроблено Стефаном з полемічною метою: подібна формула сходження автоматично виключала філіокве. У текстах символу Афанасія у «Молитвах повсякденних» 1596 р. «від самого» опущено, але таке формулювання регулярно зустрічається у багатьох православних виданнях першої половини XVII ст., зустрічаючи гостру критику із боку католицьких полемістів. Захищаючи формулювання «від самого» від критики Касіяна Саковича, Могила посилається на один із текстів Афанасія Александрійського. На думку Саковича, уточнення «від самого» було додано саме «схизматиками» [14, с. 241].

Ще одна брошура дає нам інформацію про погляди Стефана Зизанія. Це «Плевели». Вважається, що її автором був віленський проповідник і полеміст, єзуїт Мартин Лашч, який розбирає аргументи проти нового календаря. Стосовно ж «Куколя», то невідомо, чи його автором був сам Лашч, який використав ім'я Жебровського – католицького богослова і астронома, що був пов'язаний з Віленською академією [14, с. 242]. На думку В. З. Завітневича, «Плевели» (1596) були, перш за все, спрямовані проти полемічного твору Стефана Зизанія «Казан'є св. Кірілла Патріархі іерусалимського і знаках его». В

останньому розвивалася протестантська ідея про папу як антихриста. Що ж стосується «Куколя», то, ймовірно про нього, як реакцію на катехізіс 1595 р., Стефан Зизаній знав, тому що у своєму «Ізложенії» 1596 р. реагує на представлені там думки. Якщо в тексті катехізісу, що не зберігся, Стефан Зизаній вважав Македонія прихильником філіокве (Македоній-сретик стверджував, що Святий Дух сходить як від Отця, так і від Сина, у питанні про Святий Дух він тримав сторону ариан, а вони вважали Святого Духа творінням Сина), то в «Ізложенії» він характеризує ересь Македонія у руслі зауважень Жебровського як давнє духоборництво [19, с. 521]. У другій частині «Книги про віру» ересь Македонія описується аналогічно: Македоній виступав проти Духа Святого, вважаючи того створеним, а не творцем-Богом.

«Ізложеніє» 1596 р. Стефана Зизанія дійшло до нас у складі більш пізнішого збірника «Собранія вкратце словес», що був опублікований у 1618 р. у пересувній типографії ієромонаха Павла Домжив-Лютковича Телиці. Прийнявши постриг у Києво-Печерському монастирі, ієромонах деякий час перебував у Віленському братському Святодухівському монастирі, де працював разом з ієродияконом Сільвестром у типографії. Коли у 1611 р. в Мінську були засновані Петропавлівський монастир і братство як філія братства Віленського, Домжив-Люткович був призначений туди ігуменом. У 1613 р. Петропавлівський і Святодухівський монастирі об'єдналися. І після свого від'їзду з Вільно Домжив-Люткович брав активну участь у книговидавничій діяльності братства [10, с. 201-202]. «Собраніє вкратце словес» друкувалося в селі Угорці біля Самбора, яке належало Олександру Шептицькому, який і фінансував діяльність пересувної типографії.

«Собраніє вкратце словес» складається з двох частин: перша (катехитична) повністю зібрана із фрагментів видань Віленського братства. Вона завершується поясненням Нікейсько-Константинопольського символу віри у сповіданні Афанасія. Це, вважає дослідниця М. Корзо, передрук катехізісу Стефана Зизанія 1595 р., який не зберігся, з назвою «Об'ясненіє ізложенія Нікейського, і Константинопольського Символу, дванадцяти артикулов вери христіанское» [14, с. 246-247]. «Об'ясненіє» розбито на 12 статей або артикулів, тлумачення кожного з яких складається із 3 частин: спочатку описується загальний зміст статті, потім наводиться її формулювання, а в кінці заперечуються еретичні думки, які суперечать цій статті. Поділ символу на артикули дещо відрізняється від того, що побачимо потім у «Великому катехізісі» Лаврентія Зизанія і у Петра Могили. Те, що у «Православному ісповіданні» Київського митрополита позначено як друга

стаття, в «Об'ясненії» розділено на два артикули, відповідно другу статтю – «В единого Господа Ісуса Христа Сина Божого єдинократно іже от Отца рожденного прежде всех век» і третю – «Света от света, Бога істинна, от Бога істинна. Рожденна, а не сотворенна, єдиносущна Отцю. Имже вся биша». Поділ, на нашу думку, був зумовлений полемічною метою – завданням підкреслити, що Син, як і Отець, є від Світла, істинний, несотворений, єдиносущний Отцю. 11 і 12 стаття символу в Могили об'єднані в «Об'ясненії» в одну – в 12: «Чаю воскресенія мертвих і жизни будущого века». Виділення положення про Христа як істинного Бога продиктовано полемічною метою.

«Об'ясненіє» спирається переважно на ранньохристиянські тринітарні ересі; із сучасних названі «новохрещенці» (настоювали на повторному хрещенні у дорослому віці, антитринітарії-анабаптисти) і армяни, що прийняли унію з Римо-католицькою церквою. Але за стародавніми ересями проглядаються погляди сучасних укладачу «Об'ясненія» антиринітаріїв: патрипассіан, які бачили в Христі самого Бога-Отця, який і прийняв на себе хресні страждання; послідовників Станкаро, який вважав Христа лише людиною; захисників богословської думки про тварність Святого Духа. «Об'ясненіє» полемізує виключно з антиринітаріями: про це свідчать 8 артикулів з 12. Навіть коли заперечується католицька позиція використання опрісноків у євхаристії і причастя мирян тільки хлібом, в укладача на першому місці стоять аргументи проти антиринітаріїв. Тлумачення Нікейсько-Константинопольського символу в «Об'ясненії» виглядає логічним і завершеним. Воно характеризується полемічним характером. У текст символу Афанасія Стефан додав православну формулу «від самого Отця».

Отже, Стефан Зизаній, як православний полеміст кінця XVI – початку XVII ст., у своїх катехітичних творах 1595-1596 рр., окреслюючи духовно-ціннісний світ православ'я, полемізує з антиринітаріями, які применшували гідність Сина Божого, називаючи його ходатаєм перед Отцем, акцентує рівну гідність першої і другої особи Святої Трійці, заперечує роль Христа як заступника людини перед Богом (і тим самим відстоює догмат Троїстості); підкреслює з полемічною метою, що Дух Святий сходить «від самого» Отця (подібна формула сходження автоматично виключала католицький догмат філіокве).

Література:

1. Алексютович Н. А. Культурно-просветительская деятельность братьев Зизаниев / Н. А. Алексютович // Из истории философской и общественно-политической мысли Белоруссии. Избранные произведения XVI-

XIX вв. – Минск, 1962. – С. 126–133.

2. Беляновский А. Стефан Зизаний / А. Беляновский // *Волынські епархіяльныя ведомости.* – 1887. – № 6. – С. 159–171; № 7. – С. 199–213; № 8. – С. 223–234. Часть неофициальная.

3. Ботвинник М. Б. Лаврентий Зизаний / М. Б. Ботвинник. – Минск : «Наука и техника», 1973. – 200 с.

4. Гармонія Восточної Церкви съ Костеломъ Римскимъ 1608 года // *Памятники полемической литературы въ Западной Руси.* Кн. – 2 / *Русская историческая библиотечка издаваемая археографической комиссией.* – Т. VIII. – Петербургъ, 1882. – С. 169–222.

5. Голубев С. Т. Библиографическія замечанія о некоторых старопечатныхъ церковно-славянскихъ книгахъ преимущественно конца XVI и XVII столетий / С. Т. Голубев // *Труды Кіевской духовной академіи.* – 1876. – Январь. – С. 129–135.

6. Горский А. В. Описание словянскихъ рукописей Московской Синодальной библиотеки. Отдел 2. Писания святыхъ отцев. – Ч. 2 : Писания догматическія и духовно-нравственныя / А. В. Горский, К. И. Новоструев. – М., 1859. – № 113, 158. – Ч. 3 : Разныя богословскія сочинения (прибавление). – М., 1862. – № 316.

7. Гудзяк Б. Криза і реформа. Кіївська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії / *Інститут історії церкви Львівської богословської академії / Марія Габлевич (пер. з англ.).* – Л., 2000. – 426 с.

8. Дмитриев М. В. Между Римом и Царьградом: генезис Брестской церковной унии 1595-1596 гг. / М. В. Дмитриев. – М. : Издательство Московского университета, 2003. – 317 с.

9. Завитневич В. З. Палинодія Захаріи Копыстенскаго и ея место въ исторіи западно-русской полемики XVI и XVII в.в. / В. З. Завитневич. – Варшава, 1883. – 346 с.

10. Ісаевич Я. Українське книговидання. Витоки. Розвиток. Проблеми / Я. Ісаевич [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/isaevuch/is.htm>. – Назва з екрана.

11. Казанье св. Кирилла о Антихристе // *Памятки полемічного письменства кінця XVI і поч. XVII в. / Видав Др. Кирило Студинський.* – Львів, 1906. – Т. 1. – С. 31–200. – (Памятки українсько-руської мови і літератури. Видає археографічна комісія Наукового товариства імені Шевченка. – Т. 5).

12. Kókol, który gozsiewa Stephanek Zizania // *Памятки полемічного письменства кінця XVI і поч. XVII в. / Видав Др. Кирило Студинський.* – Львів, 1906. – Т. 1. – С. 13–30. – (Памятки українсько-руської мови і літератури. Видає археографічна комісія Наукового товариства імені Шевченка. – Т. 5).

13. Книга Беларусі /1517-1917/ Зводны каталог / Склад. Г. Я. Галенчанка та інш. – Мінск : Беларуская савецкая энцыклапедыя, 1986. – 645 с. : іл.

14. Корзо М. Украинская и белорусская катехитическая традиция конца XVI-XVIII вв.: становление, эволюция и проблема заимствований. Научное

издание / М. А. Корзо. – М. : «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2007. – 672 с. : 5 ил.

15. Лебедев А. П. История Греко-Восточной Церкви под властью турок. От падения Константинополя (в 1453) до настоящего времени / А. П. Лебедев. – Сергиев Посад, 1901. – Т. 2. – С. 667–671.

16. Макарий. Православно-догматическое богословие / Макарий. – СПб., 1868. – Т. 1. – С. 51-52.

17. Мальшевській І. І. Александрійський патріарх Мелетій Пігас і його участь в делах Русской Церкви / І. І. Мальшевській. – К, 1872. – Т. II : Приложение второе. – С. 49–83; Т. 1. – С. 280–284.

18. Мицько І. З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576-1636) / І. З. Мицько. – К. : Наукова думка, 1990. – 190 с.

19. Подскальски Г. Христианство и богословская литература в Киевской Руси (988-1237 гг.) / Санкт-Петербургское Общество византино-славянских исследований / А. В. Назаренко (пер.). – 2. изд., испр. и доп. для рус. пер. – СПб. : Византинороссика, 1996. – 572 с. – (Subsidia Byzantinorossica; Т. 1).

20. Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в России, странах СНГ и Балтии. XIV век / РАН; Институт славяноведения. Археографическая комиссия / А. Турилов (отв. ед.). – М. : Индрик, 2002. – Вып. 1 : Апокалипсис – Летопись Лаврентьевская. – М. : Индрик, 2002. – 766 с.

21. Христианство: Энциклопедический словарь: В 3 т. – М. : Большая Российская энциклопедия, 1993. – Т. 1. – 863 с.

22. Христианство: Энциклопедический словарь: В 3 т.– М. : Большая Российская энциклопедия, 1995. – Т. 2. – 671 с.

23. Христианство: Энциклопедический словарь: В 3 т. – М. : Большая Российская энциклопедия, 1995. – Т. 3. – 783 с.